

SVETLANA
VELMAR-JANKOVIĆ

LAGUM

Copyright © 1990, Svetlana Velmar-Janković
Copyright © ovog izdanja 2017, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

*Senima
moje majke i moga oca*

Sadržaj

1. Bakalnica13
2. Izložba33
3. Salon80
4. Skrivalište124
5. Stočić186
<i>Biografija Svetlane Velmar-Janković</i>	<i>273</i>

Lagum je turska reč i označava mračan podzemni hodnik, tunel bez svetlosti. Nekadašnje, prvobitno značenje, koje je *lagum* određivalo i kao minirani potkop ispod utvrđenja i kao samu minu, sve manje se pamti.

Beogradska tvrđava Kalemegdan bila je čuvena po lagumima koji su, kaže legenda, vodili i ispod reke Save i spasli život mnogom beguncu mada je i mnogi zatvorenik ostavio svoj život u kalemegdanskim lagumima. Zna se da su lagumi u dubinama ispod Kalemegdana i danas potpuno neistraženi.

Lagum je mesto tame.

„Ali ovo je vaš čas i vlast tame.“

Jevanđelje po Luki, 22, 53

1.

Bakalnica

Tama je nadolazila kao zagonetni vasijski prah. Bio je novembar 1944. godine.

Na uglu ulica Dositejeve i Gospodar Jevremove i tada je, kao i danas, bila zgrada od šest spratova, podignuta u godinama neposredno pred rat. Spolja bezlična kao i sve zgrade toga tipa iz vremena kada je i u beogradskoj arhitekturi počeo da se ceni funkcionalizam, namerno lišena svih ukrasa, sa polukružnim lođama na uglu i uskim staklenim balkonima prema Gospodar Jevremovoj, ova je zgrada otkrivala svoju udobnost čim bi se, iz Dositejeve, ušlo u mali mermerni hol. Do rata, taj hol je bio prekriven tamnocrvenim sagom a po uglovima su stajale palme i neki visoki, krupni, pomalo divlje zeleni fikusi. Kućepazitelj, koji je hteo da izgleda strog u svojoj odori što je podsećala i na vojničku i na lovačku, a nije bila ni vojnička ni lovačka, uvek u sjajnim čizmama, govorio je vlasniku male bakalnice na samom uglu, Jermeninu, da fikusi tako uspeavaju zato što ih njegova žena zaliva

vodom u kojoj je držala sveže meso. Jermenin se tome nije čudio, smeškao se; Jermenin se ničemu nije čudio. U njegovoj bakalnici, polukružnoj kao i lođe iznad nje, stajali su neobično čisti džakovi prepuni raznog zrnevlja: crvenog, zelenog i belog pasulja, ječma, prosa, pšenice. (Danas se ni u jednom književnom tekstu više ne može naći reč *džakovi*, svi govore i pišu *vreće*. Moja kći, profesor srpskohrvatskog jezika, dogmatičar i čistunac, ako bi uzela da čita ovaj tekst, tražila bi da se *džakovi* preprave u *vreće*, a *bakalnica* u *prodavnica*. Ali to nije isto, nije isto. Sva sreća, moja kći ovo nikada neće čitati. Ona ne zna, ili neće da zna, da je *prodavnica* deo rečnika koji su doneli partizani. *Prodavnica* nije podrazumevala vlasnika; *bakalnica* jeste. U godinama kojih se sećam kao svojih, niko od *nas* ne bi ni rekao ni napisao *vreće* ili *prodavnica*. Zvučalo bi ako ne smešno a ono izveštačeno. I prosto. Kao i *šifonjer*, naravno. Ili *služavka*.) Do rata, Jermeninova bakalnica je bila čuvena po kafi koja je, smešana od desetak brazilskih sorti, bila, smatralo se, mnogo bolja od one *Meinlove*, o *Franckovoj* i da ne govorimo, i po čajevima, ruskim, engleskim, gruzijskim, jermenskim, kineskim, i po lešnicima, francuskim sirevima, školjkama u turšiji, vinu sa Madere, po medu koji niko nije kupovao mada su ga svi hvalili. (Ne, med tada nije bio u modi.) Hladovita, polumračna, malena iako na sprat, bakalnica je sva mirisala na tajanstvo drevnog bilja.

Taj me je miris dotakao kada sam, jedini put, sišla do Jermeninove radnje. Miris je bio neobičan a Jermenin je izgledao obično. Klanjao se i smešio kao trgovčići u Istanbulu ili u Adenu, i ko zna gde sve još, prekrštenih ruku, duboko, imao je gustu crnu kosu. Pitao je šapatom,

skliskim, zbog čega je gospođa dolazila, nije trebalo, mogla je da telefonira, gospođina devojka je bolesna ali tu su kućepazitelj i njegova žena, gospođi na raspolaganju u svako doba, kvasca nema ali će se naći, neka gospođa ne brine. Jermenin je govorio kao Dorćolac, otegnuto, reči su mu ipak bile sitne a zbijene, dosta probojne, imale su oštre, reske ivice koje su se, pre no što nestanu, usecale u dah starog zrnevlja. A zrnevlja više nije bilo. Gotovo da ničeg i nije bilo u toj bakalnici, onog dana, jer je, tada, epoha *do rata* već bila iščezla a rat je trajao. Iščezli su čajevi i kafe, engleski sapuni, lešnici i med, južno voće, vino sa Madere, turšija od školjki, francuski sirevi. Obilje je postalo fantazmagorija. U uglu, između polica i izloga, stajale su velike metle; na policama, donjim, metlice, ribaće četke, kamena soda. Na gornjim, kutije, očigledno prazne: od *Franckove* cigure, od *Ridgways* čajeva, od bomba „505“. Jermeninove sitne reči su lupkale o prazninu oko predmeta, po šupljini u predmetima, odzvanjale neobično, kao opomena na nemuštom jeziku, odjednom zavojite, mutave, mađijske, praznina je počela da se širi i da razrasta, predmeti su se razmicali, bakalin se klanjao, njegov osmeh se kočio kao posekotina, otkud zna, pitala sam se, da je devojka bolesna, šta još zna tako suviše uslužan i uveren da su mi kućepazitelj i njegova žena na raspolaganju, praznina je postala lepljiva, niz ramena mi je kliznula paučina, predivo strepnje. Činilo mi se da tu bakalnicu znam, odavno, i da čoveka znam, tog Jermenina, ali iz nekog drugog postojanja, možda iz sna, samo što taj san nije bio dobar, ne, nikako nije bio dobar. Našla sam se pred prostorom, još udaljenim i bez ivica, zaljuljanim, naziralo se nešto gusto a bezoblično, možda i vlažno, i

mekano, prodorno kao mora, obuhvatno. Piljilo je u mene ali očiju nije imalo. Onda se izmaklo, to je bakalin bio preda mnom i piljio u mene i pitao šta je gospođi, pitao ljubazno iako mi nije bio prijatelj, svakako nije bio, samo je znao nešto o čemu ja nisam imala ni pojma, nešto važno. Znao je. Ne, odgovorila sam, nije mi ništa, dobro sam, vrlo je ljubazan, hvala za kvasac. Jermenin se smeškao, paučina je još bila tu, podrhtavala sam, u bakalnici je bila hladovina, napolju je bila jàra. Sa Saborne crkve je izbijalo podne, zenit jednog dana, svakako letnjeg, moralo je biti leto, rano, možda juni neke od prvih ratnih godina, 1941. ili 1942? Tih godina sam izbegavala da izlazim, bilo gde; izbegavala sam da pređem preko praga. Ali, tog podneva sam prešla i tako je izduženi dan jednog ranog leta, okupacijskog, izdvojen iz nepostojanja i sačuvan u sećanju mojim silaskom sa prvog sprata zgrade u Dositejevoj 17, do ugla, do Jermeninove bakalnice. Otišla sam po kvasac, vratila sam se sa strepnjom koja, sad znam, više nikada nije nestala. Vijon se pitao gde su nekadanji snegovi; ja se pitam gde su nekadanja letnja podneva, kad se smrt dana penje u nebo.

U novembru 1944. bakalnica više nije radila, jer je u zimu te godine, možda februara ili marta, svakako pre američkog bombardovanja Beograda, Jermenin nestao. Jednog jutra je bakalnica u kojoj se odavno ništa nije moglo nabaviti, čak ni kamena soda ispod tezge, o kvascu ni pomena, ostala zatvorena. Tako je bilo sve do nedelje, 16. aprila 1944, prvog dana Uskrsa kada je, posle američkog bombardovanja, odlučni kućepazitelj koji se, izgleda, odlično slagao sa nemačkim vlastima, provalio unutra i naredio da se preko preostalih praznih,

sad prašnjavih džakova, prostiru ćebad. Na tu su ćebad polagali ranjenike koje su izvlačili iz okolnih srušenih zgrada u Jevremovoj, i ljude ošamućene ili onesvešćene od pritiska vazduha izazvanog eksplozijom bombi. Ranjenike su kasnije odvozili bolnički kamioni, nemački. Slični ili isti kamioni su odnosili i leševe, naslagane unakrst, kao cepanice.

(„Nisi dosledna“, rekla bi sad moja ćerka. „U tome je problem. Ako nisi za *vreće*, ni za *prodavnicu*, onda ne možeš biti ni za *kućepazitelja* nego samo za *hauzmajstora*. Ko bi od *vas*, kako ti to kažeš, molim te, u ono doba rekao *kućepazitelj*? To bi tek zvučalo izveštačeno.“

Bi, u *ono doba*, i tu je ona u pravu. Istina, pred rat se uveliko govorilo *nastojnik*, i to je bio dobar ton koji je uveo uvaženi profesor Aleksandar Belić. Strane reči nisu bile poželjne, s razlogom. *Nastojnik* je pisalo na crnim tablama iznad malih stanova u prizemlju novih višespratnica: *nastojnici* su uvek bili tu, u tim stanovima, ili su iskrsavali u hodnicima, spremni da procene posetioce. Izgledali su kao ljudi od poverenja i znali su mnoge veštine, ne samo one hauzmajstorske: dobar nastojnik je bio sposoban da jedan vid spoljašnjeg života, vid sredenosti i spokojstva, održava tako besprekorno da izgleda nenarušiv. Zahvaljujući nevidljivom delovanju nastojnika, stanari su sticali utisak da se tepisi na stepeništu nikad više ne mogu isprljati, liftovi pokvariti, tišina, u nevreme, povrediti. Stanar je, tačno je rekao Jermenin, znao da mu nastojnik uvek stoji na usluzi a nastojnik je, zauzvrat, znao o stanaru više nego bilo ko drugi. Kućevlasnik je posedovao zgradu,

ali je kućepazitelj – ovde sad taj naziv dobro odgovara, zar ne? – poznavao svaki damar života u njoj. Krajem tridesetih godina ponekad bi se reklo kako naši nastojnici, nema sumnje, održavaju tajne veze sa policijom a neki, verovatno, i sa petom kolonom ili s komunistima, s njima najpre, i da treba biti oprezan, ali se tim primedbama nije obraćala veća pažnja. U jesen 1939. godine, tek što je izbio rat, možda već početkom septembra, *Politika* je iz dana u dan objavljivala oglase kojima su se pozivali kućevlasnici, upravitelji imanja i nastojnici zgrada da se jave članovima svojih kvartova, koji će ih upoznati sa onim što valja činiti u slučaju iznenadnog napada iz vazduha. *Nastojnici* su tako postali odgovorno, autoritarno zvanje koje je u potpunosti potisnulo skromne *hauzmajstore*, a *kućepazitelje* stvarno niko nije pominjao, možda i zbog toga što je reč zvučala suviše rogotatno. Ali ih ja pominjem, namerno.)

Potkraj novembra 1944. ni zgrada u Dositejevoj 17, delo arhitekta Brašovana, više nije delovala kao osobito udobna. (Tu ni naš kućepazitelj više ništa nije mogao: vidovi sređenog i spokojnog života, o kojima se toliko starao, raspali su se u tren oka i iščezli u sjajnoj svetlosti prvog ratnog jutra, blistavog, nedeljnog, sunčanog jutra šestog dana aprila 1941. godine. A onda, posle još jednog aprilskog dana, posle 16. aprila 1944, isto nedelje, Uskrsa, raspale su se ne samo kuće, ulice i grad, nego i svi skriveni sistemi življenja, čak i oni oblikovani u haosu i u strahu.) Fasada, naročito deo prema Jevremovoj, i Dunavu, bila je izbušena mitraljeskim mecima, izrovana šrapnelima i čudnovatim gelerima od kaćuša. Gotovo sva

prozorska okna bila su polomljena, a praznine prekrivene tamnoplavim pak-papirom koji se upotrebljavao za zamračivanje. Iznad staklenih balkonskih ograda, još sačuvanih, elegantnih, bili su, kroz rupe na oknima, nimalo elegantno, izvučeni zardali čunkovi od peći. Iz mermernog ulaza nestali su i sagovi, i palme, i fikusi; ostale su dve prazne, ogromne saksije, sasvim olupane. Mermerni pod je skrivala čvrsta skrama od maltera, prašine, peska i kala.

One noći me je opomenula škripa te skrame. U gluhoti čekanja koje je počinjalo svake večeri a završavalo se u svaku zoru, čekanja koje je taj novembar 1944. pretvorilo u uski lagum bez izlaza, mokar od crnog znoja, ispod naša dva tela stvrđnuta od strave, njegovog za radnim stolom, mog sklupčanog u fotelji, oba zamotana u ćebad, čula sam: ne tresak kapije, ne lom koraka, nego jek materije. U razmicanju i u izmicanju škripao je panonski pesak, sadržatelj drevnih oblika postojanja; škripala je, rastočena u suvo blato, zemlja sa ukrajinskih, banatskih, šumadijskih oranica; škripale su, stucane i smešane u malter, krhotine morskih i nebeskih zvezda, vasijski škripljci, kosti iščezlih konjanika, puževske kućice.

Uspravljala sam se, polako, sa mene je klizilo ćebe, toplo, pled, kupili smo ga u Engleskoj, u Mančesteru, polukružna ljubičasta nadstrešnica nad engleskim starinskim pa ipak raskošnim drvenim izlogom, hoće li mu dozvoliti da ponese i ta dva pleda pored ćebeta koje sam mu spakovala uz mali neseser, valjda ništa nisam zaboravila, soba se sužavala, na stolu je, u svetlosnom krugu,

ležala njegova ruka, sasvim bleđa, desna, energična ruka u kojoj nije bilo energije, prazan oblik ruke. Već je zvonilo, resko kao u mom imaginarnom scenariju koji mi se nametao poslednjih dana, realističan, činilo se, a ja ga, ustravljena, odbacivala, i uveravala sebe da ne može biti na istinit ni realističan, jer je prepun banalnih pojedinosti. Ali jedna od takvih pojedinosti, *resko zvonce pred ponoć*, događala se, dogodila se sad, i u tome nije bilo ničeg banalnog. Moj muž je ustao od svog radnog stola, prošao pored mene odrvenjen kao apsurdni lutak, samo mu je, iznad visokog okovratnika skijaškog džempera, udarala kucavica, besmisleno je izgledao taj skijaški džemper kupljen, pred rat, za zimovanje u Sloveniji, ispod kućnog ogrtača od crne kadife, uz tople, jevtine, duboke *Batine* patike od kockastog filca na njegovim nogama, sve to nije išlo jedno s drugim, negde se, u promicanju vremena, izgubio svaki red i ukus, kao da sam ponavljala rečenicu moje bake koja se isto tako izgubila u promicanju vremena, nestala na nekom zavijutku, moja baka, i Veliki red sa Velikim smislom, sve je utonulo u prazne prostore, sve sem ovog *sada*, koje je tu, damar užasa pred kojim sam uspravljena, nepokretna, ispražnjena, prividno spremna na udarac ali nespriprema za dodir sa pročišćenom strahotom postojanja.

Ušli su, četvorica, u uniformama. Dva lica mlada i nepoznata, svesno bezlična; dva lica ne više mlada, poznata, izgledalo je, i lična u bezličnosti. Da li poznata? Jedno kućepaziteljevo, drugo Jermeninovo. Kućepazitelj je bio promenio odoru: nosio je pravcato vojničko odelo, malo odrpano, a na nogama, umesto sjajnih čizama, pohabane vojničke cokule. (Sve sam *videla* u tom sjajnom procepu

trenutka, svaku pojedinost.) Jermenin, mršav, u novom oficirskom šinjelu, bio je promenio ličnost: krv, kožu, sastav ćelija, sve. U ovom majoru (ni sad mi nije jasno otkud sam shvatila da ima majorski čin, kad vojničke oznake nikad nisam razaznavala) koga nisam poznavala iako sam ga poznala više nije postojao onaj bakalin koga sam upoznala. (Onda, u tom trenutku te novembarske noći, a od tog *onda*, od tog *trenutka* do ovog *sada* gotovo da je već prošlo pune četiri decenije, nije mi bilo ni do koje vrste teatarskih igara: danas mi se, sklerotičnoj staroj ženi čiji je sudbinski *passé* izgled klasično upotpunjen štapom, čini zabavna pomisao na scenu u kojoj bi te dve ličnosti, bakalin i major, bile istovremeno predstavljene, i u kojoj bi se major klanjao duboko, kao istočnjački trgovčići i govorio: „To se zna, zar ne, svi stojimo gospođi na raspolaganju!“)

Ali tada mi niko nije stajao na raspolaganju, najmanje ova dvojica. Kućepazitelj, onaj neko koga smo godinama prisvajali time što smo ga zvali *našim*, ponekad čak i vrlo prisno *naš Miloje*, i koji je uistinu ostavljao utisak da je *uz nas* i *sa nama* uvek kada je to bilo potrebno, pouzdan čovek u sjajnim čizmama, sposoban da odstrani male i velike neprijatnosti praktičnog života, onaj neko čijoj smo se odanosti, izražavanoj sa neophodnim odstojanjem i preciozno ali nesumnjivoj, sadržanoj u njegovim uobičajenim rečenicama „Biće kao što kažete, uvaženi gospodine profesore“, ili „Neka cenjena gospođa ništa ne brine“, ponekad blagonaklono podsmevali – taj, takav neko više nije postojao. Ovaj drugi neko koji je ličio na

prvog samo uslovno, ovaj uspravni sredovečni civil u pohabanom vojničkom odelu i iznošenim vojničkim cokulama, neobično bleđ, potpuno je bio izmenio lice nekim čudnim kozmetičkim tretmanom. Svaka pora i svaka bora na tom licu bile su povučene u mrežu sleđene surovosti, ispod koje se nije mogao nazreti ni trag bilo kakve ljubavnosti, još manje odanosti. Takav, spreman da se pokaže hrabar u nemilosrdnosti, kućepazitelj je ipak bio podređen majoru, neprikosnovenom u svojoj novoj pojavi. Ono što je iz te pojave izbijalo kao metalno zračenje bila je izvesnost da ovaj major ne priznaje ništa osim sadašnjosti. On je zahtevao da se briše sećanje, ne samo moje; njegov stav je govorio da nikada nije bilo ni Jermenina, ni bakalina, ni uvaženog gospodina profesora, ni cenjene gospođe, ni bakalnice na uglu, ni klanjanja uz osmeh, ni francuskih sireva ni vina sa Madere, nikakve prošlosti koja obavezuje. Postojala je samo prošlost koja optužuje, ali ona nije bila njegova. Major je ćutao, osiguran tom sadašnjošću, i kućepazitelj je ćutao, siguran da treba čekati, a ja sam, u prelomu te noći koja se događala pre skoro četrdeset godina ali koja postoji i *sad*, ista, u meni, jer mogu da osetim svaki njen treptaj, boju, oblik, zvuk, smisao, ja sam hvatala, i to ne samo očima ili sluhom nego i mišićima, kožom, celim telom, poruke koje su stizale od tih ljudi, od predmeta, od vazduha odjednom ispunjenog energijama otpora i pretnje, straha i nadmoći, energijama koje su se kovitlale i usijavale, mnogobrojne, kao moćno, blistavotamno, nemušto klupko. Hvatala sam ali nisam ni smela ni htela da ih pojmem, pretvarala sam se u drhtavo, nemisleće biće ispunjeno stravom. Samo sa jedne strane nisam uhvatila nikakve poruke, sa strane na

kojoj je stajao moj muž, on je, slutila sam, svoje poruke upućivao u nekom drugom pravcu a do mene je dopirala od njega samo ohlađena praznina.

Progovorili su mladići. Jedan od njih je postavljao pitanja koja se u sličnim (*sličnim?*) prilikama verovatno postavljaju, drugi ga je dopunjavao. Ta deca koja su istinski želela da budu stroga u ime Revolucije, ti mladi potencijalni Robespjeri koji još nisu upoznali sumnju, zahtevali su od moga muža da im odgovori da li je on taj Dušan Pavlović, rođen 1895, u Novom Sadu, od oca Milana i majke Marije, devojačko Janković, profesor Univerziteta i likovni kritičar, saradnik *Srpskog književnog glasnika*, *Letopisa Matice srpske*, *Umetničkog pregleda*, član Upravnog odbora Srpske književne zadruge. Dok su ih izgovarali, reči koje je trebalo da služe za identifikaciju, reči koje su značile ime i prezime, zanimanje, mesto rođenja, zvučale su i kao optužba i kao optužnica. Nije izgledalo da ti mladići, obojica, sudeći po naglasku, odnekud sa juga Srbije, znaju šta znače nazivi koje su pominjali, ali to i nije bilo važno: izgovarali su ih sa uverenjem da izgovaraju oznake za mesta nepojamnih zločina. Dok je potvrđivao svoj građanski identitet, moj muž je više klimao glavom nego što je odgovarao, ali je povremeno i odgovarao, prozuklo a razgovetno uvek isto: „Da, to sam ja.“ I kućepazitelj je, gledala sam, takođe potvrdno klimao glavom, gotovo u isti mah, svaki put kad i moj muž, i on je potvrđivao njegov identitet, pouzdani svedok optužbe, uveravao je da nije u pitanju nikakva zabuna, nađen je traženi čovek. Kad je, najzad, identitet bio nesumnjivo

utvrđen, stroga deca su izgovorila magičnu rečenicu „U ime naroda, lišavamo te slobode“, i dodala „Spremi se“ gotovo uglas. Trgla sam se jer sam osetila, ne i čula, kako se moj muž pomera, nevidljivo, u svom dnu. Naslutila sam onaj smeh koji se javljao u njemu onda kad bi se događaji uobličavali kao fatumski i farsični u isti mah, i nanosili dah nekog crnog materijala u pokretu.

Taj smeh je izbio i onog prepodneva, zimskog, smrznutog, okupacijsko vreme je već uveliko trajalo, niz pustu Dositejevu ulicu pod snegom klizile su ledene trake januarske, žute, iskošene sunčeve svetlosti, nestvarne, kada je gospodinu profesoru stiglo obaveštenje da ga u Ministarstvu prosvete, na Terazijama, istog dana u jedanaest časova očekuje gospodin ministar prosvete, lično. Da. Gospodin ministar je bio, naravno, poznanik iz davnih dana ali, po mišljenju moga muža, bio je ne samo neprijatan poznanik nego i opasan neistomišljenik. Iz zajedničkog školovanja, naročito u Tekelijanumu u godinama balkanskih ratova, između ova dva pitomca instituta Save Tekelije, a obojica su bili i Sremci i Novosađani, sada uvaženog gospodina ministra u vladi đenerala Milana Nedića, kvislinškoj, i uvaženog gospodina univerzitetskog profesora, nastajale su i izrastale mnoge nedorodne tačke, prikriveno neprijateljstvo i savršeno nerazumevanje. U godinama koje su razdvojile dva svetska rata oni su se, veoma uspešni, klonili jedan drugog, prećutno sporazumni da se izbegavaju. Ali sad je, izgleda, doba izbegavanja bilo prošlo: *sad* (bilo je to jedno od onih opakih, odlučujućih *sad*, onih što su, u stvari, usud) uvaženi gospodin ministar je pozivao, neizostavno, uvaženog gospodina profesora.

Pred polazak na taj sastanak moj muž je zastao pred ogledalom u predsoblju i gotovo buljio i dobijeni odraz samog sebe, a to je bilo tako neslično njemu – i buljenje, i odraz – da sam se i sama zabuljila pa ugledala kako se pojava u ogledalu, koja je prikazivala dostojanstvenog sredovečnog profesora, još lepog, prvo ime srpske likovne kritike i jedno od prvih imena Beogradskog univerziteta, izobličava pred navalom nekog surovog smeha koji je, možda i predosećanje, nadirao iz dubina njegove ličnosti.

„Zašto?“, pitala sam.

„Oduvek me čeka a sad me ima, čim kažem *ne*. Ako kažem. A šta ti kažeš?“

Širom sam otvarala usta, ali su reči ispadale samo u mrvicama. U ogledalu sam ih videla kako ispadaju: bezoblične, isitnjene praznine.

„Možda je *ne* jedini izbor.“

„A, tako. To bi bio čist potez.“

„Bio bi?“

Približio mi se a smeh je nastajao u njemu. Židak smeh. Bezglasan.

„Da je vreme nešto čistije, ali nije. Još od Marinetija. I od dade, razume se. Sve do Musolinija i Hitlera. I Staljina.“

„Zar je ikada bilo?“

„Naše je jedno od najprljavijih, tvrdim ti. Najprljavijih. Sve je izdaja. I sve kloпка.“

Pribila sam se uz njega. U ogledalu su se dotakle, iskrivljene, dve prilike.

„Bojim se.“

„I ja.“

Odlazio je a za njim su ostajali mehurići tog smeha, kao pljuvačka sudbine.

Sad (još jedno *sad*, ali nepune tri godine kasnije: ono se zbivalo januara 1942, ovo novembra 1944) smejao se na isti način. Možda se smejao rečima koje su izgovarali ovi mladi ljudi, rečima koje su značile naređenje i podrazumevale osudu a u kojima je, uprkos svemu, bilo i neke prisnosti. Mladići nisu ni slutili, ne bi ih ni zanimalo, da je ovaj prosedi profesor univerziteta koga se groze i koga hapse, osim meni i svojoj deci malo kome dopuštao da sa njim uspostavi onu vrstu bliskosti koju podrazumeva odnos između *ja* i *ti*.

Godinama sam se, kasnije, ispitala jesam li zaista osetila, mogla da osetim, iskidani tok unutarnjih odjeka u tom čoveku za koga sam bila uverena da predstavlja deo mene, kako se to neistinito kaže, a koji je umeo da me odgurne, i te kako, kad god bi se povlačio u svoju povređenost? I koga sam i te kako umela da mučim svojim iznenadnim bekstvima u odstojanja i neprisnost? Sve sam sigurnija da jesam, iako *osetila* nije tačna reč: u meni je, sluđeno usredsređenoj na linije večernjih cipela, utonulih u gustinu tepiha, *otkucavalo*, kao pakleni crtež, ono što je čovek, u praznini levo od mene, doživljavao: u tom je času gotovo gledao kako mu se sudbina, koju je umeo i da čika, dugo blagonaklona, sada mršti. (To mrštenje je počelo, i u to sam gotovo sigurna, baš onog *sada*, onog zimskog prepodneva 1942, sa žutim januarskim suncem na snežnom pločniku, kad se gospodin profesor uputio, dvadeset minuta pre jedanaest časova, uz Dositejevu, ka Terazijama, uvaženom gospodinu ministru.) Možda se i sveti, ako mu na njegova ranija izazivanja odgovara ovako: pušta da ga nepoznati mladići povedu, u ime naroda,

u tamnine neminovnosti, mladići koji bi mu mogli biti sinovi ili studenti, što je za profesora Pavlovića značilo gotovo isto, da ga izvuku iz njegovog sveta koji je do maločas, iako već razbijen, još postojao u ovoj sobi i da mu se pritom, razaznavajući u njemu samo neprijatelja, obraćaju sa prisnošću koje nisu bili svesni i koju svakako nisu želeli ali koja se, za *nas*, podrazumevala u tom rođačkom *ti*, u toj reči ponovo pristigloj iz starog sveta patrijarhalnih vrednosti, ali izmenjenog značenja?

Tako se, u odgovoru na mimiku nevidljivog lica, možda lica usuda, koje je, izgleda, razaznavao i koje mu se, izgleda, čak i smeškalo, sarkastično, u odgovoru na odjeke tog neverovatnog *ti* kojim su ga oslovljavali mladi revolucionari, moj muž, beogradski profesor od ugleda koga su sad hapsili kao kriminalca, naglo nasmejao iz sopstvenog podzemlja, opet bezglasno, i taj ga je smeh spasao: između nas odjednom više nije bilo one ohlađene praznine, strava se sljuštila, pootpadala, moj muž nije gledao u njih, gledao je u mene, podmlađen iako sav voštan, smiren mada su mu kapci podrhtavali. Prizivao me je i puštao da mu pridem, iskoristila sam to i pripila se uz njega, nije bilo otpora, damari su nam se sreli i podudarali kao onda, na izložbi Save Šumanovića u septembru 1939, tu sam, govorili su moji, idem s tobom, nas dvoje smo jedno; ne podvaljuj, govorili su njegovi, nismo jedno i nema bekstva, ni laži, ovo se mora podneti. Mora.

Drhtali smo, oboje.

„Spremite se“, rekao je major.

Na tu opomenu, Dušan mi je stisnuo ramena prodorno, krv mi je stala od tog stiska koji nosim i danas, kao pečat, u sebi, a onda se izmakao.